

QIRG'IZ TILIDA SON KATEGORIYASINING MORFOLOGIK USULDA IFODALANISHI

Mohinur Mahmudova

TerDU O'zbek filologiyasi fakulteti 4 - bosqich talabasi.

Lobar Abduraimova

TerDU O'zbek filologiyasi fakulteti 4 - bosqich talabasi.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.18001279>

Annotatsiya. Maqolada Qirg'iz tilida son kategoriyasining morfologik usulda ifodalanishi ochib berilgan. Qirg'iz tilida sonlarning morfologik usuli otlarning ko'plik shakli - lar qo'shimchasi orqali ifodalanishi haqida fikr yuritilgan. Morfologik usulda sonlarni yasash usullari bir qator misollar orqali izohlangan.

Kalit so'zlar: Qirg'iz tili, morfologik usul, grammatik kategoriya, son kategoriyasi, morfologik o'zgarishlar, struktura.

KIRISH

Qirg'iz tili, turkiy tillar oilasiga mansub bo'lib, o'zining boy morfologik tuzilishi bilan ajralib turadi. Bu tilda son kategoriyasi o'zgacha ahamiyatga ega, chunki u nafaqat matematik tushunchalarni, balki predmetlarning miqdorini va sifatini ifodalashda ham muhim rol o'ynaydi.

Qirg'iz tilida son kategoriyasi grammatik tushunchalar ichida muhim o'rin egallaydi. Son kategoriyasi obyektlar, voqealar va holatlar sonini ko'rsatadi, bu esa tilning asosiy funktsiyalaridan biridir. Sonlarning morfologik ifodalanishi esa ularning qanday struktura va qoidalar asosida shakllanishini o'rganadi.

Otlarning birlik va ko'plik shakllarida ifodalanishi grammatik son kategoriyasi deyiladi.

I. Sonlarning turlari:

Qirg'iz tilida son ikki asosiy turga bo'linadi:

Odam soni (*xalq, jamoa*)

Narsalar soni (*tashqi ob'ektlar*)

Bu turlar har biri o'ziga xos morfologik belgilar bilan ifodalanadi.

II. Sonlarning morfologik qoidalari

Qirg'iz tilida son kategoriyasi morfologik jihatdan quyidagi qoidalar asosida shakllanadi.

Yakka va ko'p son: Obyektning yagona yoki ko'p ekanligini ko'rsatadi. Masalan, "**kitap**" (*bir kitob*) va "**kitaplar**" (*bir nechta kitob*).

Sonli shakllar: Qirg'iz tilida sonlar ko'p hollarda maxsus qo'shimchalar orqali shakllanadi. Masalan, "**besht**" (*beshta*) so'ziga "-**ta**" qo'shimchasi qo'shilib "**beshta**" (*beshta*) shaklini oladi.

Sonli ko'rsatkichlar: Sonlar ko'pincha o'zaro qo'shilishi yoki tartibga solinishi mumkin. Bunday holatlar "**birinchi**", "**ikkinchi**" kabi tartib sonlari orqali ifodalanadi.

III. Morfologik o'zgarishlar

Sonlar Qirg'iz tilida morfologik jihatdan o'zgarishga uchraydi. Masalan, o'zgacha grammatik qoidalar asosida son shakllari o'zgarishi mumkin. Har bir son o'zining kelishik shaklida ham o'zgaradi, bu esa uning gap ichidagi o'rini va funksiyasini belgilaydi.

Qirg'iz tilida sonlarning morfologik o'zgarishlari ko'pincha qo'shimchalar va affikslar orqali amalga oshiriladi. Misol uchun, sonlar ko'pligi ko'pincha **-lar**, **-ler**, **-dap** kabi qo'shimchalar bilan ifodalanadi:

Bitta (бир) -- Bittalar (бирлер)

Ikki (еки) -- Ikki (екилер)

Sonlarning morfologik strukturasi o'zgaruvchanlik ham muhimdir. Qirg'iz tilida sonlar grammatik kontekstga qarab o'zgaradi. Misol uchun sonlar nom, harakat yoki xatti-harakat kabi so'zlar bilan birga qo'llanganda ularning qo'shimchalari o'zgarishi mumkin.

Qirg'iz tilida son kategoriyasining morfologik ifodalanishi tilning asosiy elementlaridan biri bo'lib, unda obyektlar va hodisalar sonini ko'rsatish uchun maxsus qoidalar va strukturalar mavjud. Bu morfologik tizim tilning boyligini va uning ifodalash imkoniyatlarini kengaytiradi, shuning uchun son kategoriyasini o'rganish tilshunoslikda muhim ahamiyatga ega.

MUHOKAMA.

Qirg'iz tilining o'ziga xos fonetik xususiyatlaridan kelib chiqqan holda, bu kategoriyaning birgina grammatik vositasi **-lar** ning fonetik variantlari ko'p. Bu qo'shimcha qo'shilgan so'zning unli-undosh bilan tugaganiga **-lar** ularning akustik -artukulatsiyon xususiyatlaridan kelib chiqib 12 xil varianti qo'llaniladi: **-lap, -dap, -tap, -lor, -dor, -ter** va hakoza variantlari mavjud. Biz ularni quyidagi misollar orqali ko'ramiz:

1. Narsa-buyumlarning ko'pligini bildiradi. Biroq ularning soni qancha ekanligini aniq ifodalamasdan, umumlashtirib ko'rsatadi.

Masalan, **Qirg'iz tilida:** *Сурмакан жузунон улуу айалдар суйлосо да ,байбичелер суйлосода туурадан алардын кебин буза берди. (Т.С)*

O'zbek tilida: *Keksa ayollar, buvilar gaplashganda ham Surmakan ularning gapini bo'shatib qo'yardi.*

2. Donalab sanab bo'lmaydigan predmet nomlariga qo'shilganda ularning turlarini, navlarini bildiradi: tuzlar, sutlar, yog'lar, qirqmalar (qovun turi)

Qirg'iz tilida: *Елет жеринде столго кристал идиштерди, кымбат коняктарды коймой гана мода болуп кирген учур. (Ч.А)*

O'zbek tilida:

Qishloqda billur idishlar, qimmatbaho konyaklarni dasturxonga qo'yish modaga aylangan payt edi. (Ch.A)

3. Mavhum otlarga qo'shilganda, shu otdan anglashilgan ma'no kuchaydi.

Qirg'iz tilida: *Алардын керген азап- тозокторун айтпа! Ал елдин урп-адаттарыда бошкача екен. (Т.С)*

O'zbek tilida: *Ular ko'rgan azob-uqubatlarni aytman! U mamlakatning urf-odatlari ham boshqacha. (T.S.)*

4. Predmetlarning noaniq bo'lgan ko'p miqdorini ifodalaydi.

Qirg'iz tilida: *Бул создорду тараткандар - жогорку кечунун балдары.*

O'zbek tilida: *Bu gaplarni tarqatayotganlar yuqori tabaqaning bolalari.*

5. Qarindoshlik ifodalovchi otlarga egalik qo'shimchalaridan keyin qo'shib, hurmat ma'nosini ifodalaydi: otamlar, onamlar kabi .

Qirg'iz tilida: *Тигил олтурган киши жакын агаларыбыз.*

O'zbek tilida: *Bu odamlar bizning yaqin birodarlarimiz.*

6. Shaxsni anglatuvchi so'zlarga qo'shib, piching, kesatish va hurmat ma'nolarini anglatadi.

Qirg'iz tilida: *Мен бул кызматым үчүн сыйлык ала албагандыктан, сенин улуулугуң үчүн эмгектендим...*

O'zbek tilida: *O'zimning bu xizmatim evaziga bir mukofot olish muddaosida bo'lmaganimdan va nimaiki janoblari yo'lida mashaqqat chekkan bo'lsam ...*

7. Qirg'iz tilida -lap qo'shimchasi II shaxs birlik sondagi sen degan olmoshga qo'shilganda, ko'plikni emas hurmat ma'nosini ifodalaydi.

Qirg'iz tilida: Айылга силер бардынар беле? (Siz degan ma'noga yaqin).

O'zbek tilida: Qishloqqa bordingmi

8. Payt, vaqt bildiruvchi so'zlarga qo'shilib, taxmin ma'nosini ifodalaydi.

Qirg'iz tilida: Жашы отуздарга барып калган кара сур киши екен .(K.Tin)

O'zbek tilida: U o'ttizdan oshgan qora kar. (K.Tin).

9. Juft predmetlarni bildirgan so'zlarga qo'shilganda ko'plikni emas ,balki ularning ikkitaligini ta'kidlash ma'nosini ifodalaydi.

Qirg'iz tilida: Айимжан байбиченин беттери кызарип, коздору канталай тушту.

O'zbek tilida: Ayimjon buvining yuzlari qizarib, ko'zlari yoshga to'lgan edi.

Xulosa.

Yuqoridagi misollar va tahlillardan ko'rinib turibdiki, **-lar** qo'shimchasi o'zbek va qirg'iz tillarida bir xil ma'no va vazifalarga ega. Bu esa, birinchi navbatda, mazkur tillarning bitta til oilasiga mansub ekani bilan izohlanadi. Ya'ni, har ikki tilda otlarning ko'pligi **-lar** qo'shimchasi orqali ifodalanadi. O'zbek va qirg'iz tillarini bir oilaga mansub ekanligi ijtimoiy siyosiy holati juda yaqin ekanini tushunish lozim.

Qirg'iz tilidagi son kategoriyasi uning morfologik tuzilishini yaxshiroq tushunishga yordam beradi va tilning amaliy qo'llanilishi uchun zaruriy bilimlarni taqdim etadi. Qirg'iz tilida son kategoriyasi morfologik jihatdan murakkab tuzilmalarga ega. Ushbu kategorianing to'g'ri va samarali qo'llanilishi tilni aniq va tushunarli qilishda muhim ahamiyatga ega. Morfologik o'zgarishlar va strukturalar tildagi narsalar, hodisalar va ularning sonini aniq ifodalash imkonini beradi. Shuning uchun son kategoriyasining o'rganilishi qirg'iz tilining grammatika va sintaksis tushunchalarini chuqurroq anglashda yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. "Азыркы кыргыз адабий тили" Ч. Айтматов атындагы Тил Жана адабият институту, Бишкек - 2009 й.
2. Турсунов А "Кыргыз тилинин грамматикасы": морфология. Жогорку окуу жайларынын филология факультеттеринин студенттерине арналган окуу китеби." Фрунзе, 1964 й.
3. Erkaboyeva N. "O'zbek tilidan ma'ruzalar to'plami". "Akademnashr ", Toshkent -2013
4. "Qirg'iz tilining grammatika asoslari" - Mahalliy grammatikalar va tilshunoslikka oid asarlar.
5. "Qirg'iz tili va adabiyoti" - Qirg'iz tilining morfologik va sintaktik jihatlari haqida ma'lumot beruvchi tadqiqotlar.
6. "Qirg'iz tilida son va uning grammatik xususiyatlari" - Ushbu mavzuda ilmiy maqolalar va dissertatsiyalar.
7. Morfologiya va sintaksis: Qirg'iz tilidagi o'ziga xosliklar" - Morfologik tizimni o'rganish uchun.